

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (420 : 510) «1830/1842»

Д. В. Грицьких

**ІМПЕРІЯ ЦИН У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ
1830–1842 РР.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

Історія міжнародних відносин, що складає важливий, хоча і мало досліджений аспект всесвітньо-історичного процесу, містить чимало відповідей на питання, які все ще залишаються відкритими в практичній області міждержавних стосунків. Серед величезної кількості подій, без розуміння яких залишаються незбагненними сучасні проблеми, своє місце займає і Перша англо-китайська ("опіумна") війна 1839–1842 рр., передумови якої склалися в 1830–1838 рр. Сутність причин цього зіткнення, серед очевидних результатів якого зазвичай згадується захоплення Великою Британією о. Гонконг та укладення "нерівноправної" угоди з імперією Цин, як на нашу думку, не є очевидною.

Навіть поверховий аналіз результатів вивчення цього епізоду всесвітньої історії дозволяє упевнитися, що окрім вже традиційної назви "опіумна війна", історіографія містить і альтернативну. В цьому плані ми бачимо необхідність ретельного вивчення історії дослідження політики Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1842 рр. тим більше, що не тільки учасники подій (Велика Британія і Китай), а й інші держави, серед яких своє місце займає і Україна, за останні віки накопичили чимало відомостей з цієї теми.

В середині 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилося декілька публікацій, які й склали в основному вітчизняну історіографію політики Великої Британії на Сході. Серед них можна згадати, перш за все, роботи М. С. Бурьяна та О. Б. Дьоміна [1; 2]. Крім того, під їх керівництвом протягом 2003–2008 рр., серед більше 20 робіт, які торкалися різноманітних аспектів Східного питання та політики Великої Британії та Росії на Сході, з'явилися й такі, в яких безпосередньо розглядаються відносини Великої Британії та Китаю. Так, у 2006 р. О. В. Набока захистив кандидатську дисертацію "Тайвань і політика Великобританії на Далекому Сході в 20–90-х рр. ХІХ ст." В тому ж році І. В. Агапітова захистила кандидатську дисертацію "Цинський Китай кінця ХVІІІ – першої третини ХІХ ст. у сприйнятті західних спостерігачів".

Окрім вказаних наукових праць вітчизняна історіографія може представити й публікації сходовознавчої тематики, які містить Українська дипломатична енциклопедія [3].

Таким чином, в 90-х роках ХХ – в першому десятиріччі ХХІ ст. українська історіографія зробила вагомий внесок в розробку обраної проблематики, реконструювала важливі аспекти історії міжнародних відносин на Далекому Сході та зовнішньої політики Великої Британії щодо імперії Цин. Але ряд важливих моментів, і в тому числі – тема, обрана нами для дослідження, залишилися майже без уваги вітчизняних учених.

Зрештою, не набагато докладніше уявлення про творення та наслідки політики Лондону щодо Пекіну в першій третині ХІХ ст. містить російська історіографія.

Базові методологічні принципи оцінки британсько-китайських відносин цього часу радянська історіографія знайшла в працях К. Маркса та Ф. Енгельса "Історія торгівлі опієм" та ін. І надалі, в умовах панування комуністичної ідеології, події розглядалися з антиімперіалістичних позицій, а більшість дій з проектування і втілення зовнішньої політики Великої Британії пояснювалися "агресивним характером британського імперіалізму".

При цьому дореволюційна російська історична наука, наскільки нам відомо, не містила жодної роботи, в якій розкривався б далекосхідний вектор зовнішньої політики Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1840 рр. ХІХ ст.

Прикладом може слугувати дослідницький спадок Є. В. Тарле, який одним з перших зумів створити систематизований огляд історії міжнародних відносин. Але що стосується далекосхідного регіону саме в зазначений проміжок часу, класик радянської історіографії зберігав мовчання.

Підтвердженням наявності означеної історіографічної лакуни слугує і творчість радянського академіка Миколи Михайловича Дружиніна, якому належать роботи з історії міжнародних відносин в епоху колоніалізму, і, зокрема, змістовний нарис "Зовнішня політика царизму, 1826–1849 рр." [43, с.66–97].

Автор зупиняється у викладі матеріалу на класичних для сучасної історіографії темах: положення сербського і румунського народів в середині 20-х рр., позиція Миколи II по відношенню до грецького повстання, Аккерманська конференція 1826 р., російсько-іранська війна 1826–1828 рр., російсько-турецька війна 1828–1829 рр., Адріанопільський договір 1829 р., Росія і Туреччина в 1833 р., договір в Ункяр-Іскелесі 1833 р. і так далі.

Логічно він підходить і до проблеми російсько-британських відносин, але у викладі матеріалу зупиняється на характеристиці систематичного суперництва Лондону і Санкт-Петербургу на Близькому, Середньому Сході і в Центральній Азії. Пояснюючи механізми виникнення цього протистояння, він залишається вірним марксистській традиції, відводячи чільну роль боротьби за ринки.

Що ж стосується політики Великої Британії на Далекому Сході, або, принаймні, російсько-британського суперництва, М. М. Дружинін обмежується лише одним реченням: "Зіткнення інтересів Росії і Англії мало місце і на Далекому Сході" [43, с.76].

Певним чином цю прогалину було заповнено В. П. Люшечкіним та М. Ф. Юр'євим, які підготували главу про Китай в першій половині ХІХ ст. для VI тому "Всесвітньої історії" [44, с.304–313]. Теза про боротьбу за нові ринки, як визначний мотив зовнішньої політики Великої Британії, тут доповнюється певними фактичними даними. Зокрема, головним приводом до війни визнається шкода, нанесена британським ділкам діями китайської влади зі знищення опіуму [44, с.307–308].

Зібрані в енциклопедичному виданні дані носять строкатий, обривчастий характер, що скоріше вводить читача в оману, аніж розкриває істину суть подій. Тим не менше, в загальних рисах в стислому нарисі міститься увага про важливі, навіть, можна сказати, ключові, елементи проблеми. Штучними нам здаються лише зв'язки, які вбачають автори глави між наведеним подіями.

Здавалося б, дана робота мала розірвати бойкот, який був де-факто оголошений історії англо-китайських відносин в 1830–1842 рр. російською історіографією. Але увага наступного покоління дослідників також оминала цю проблематику.

В 1970 р. світ побачила робота Л. Л. Зариної та С. Г. Лівшица "Британський імперіалізм в Китаї". Хронологічні межі роботи включають 1842 р., рік підписання Нанкінської угоди між Лондоном та Пекіном. Отже, автори аналізують лише підсумки політики, яка, на нашу думку реалізувалася з 1830 р.

В 1980 р. радянська історіографія збагатилася роботою М. І. Сладковського "Китай і Англія", в якій, спираючись на широку інформаційну базу, автор розвиває традиційну для радянської історіографії концепцію, згідно з якою політика Великої Британії щодо імперії Цин носила агресивний колоніальний та імперіалістичний характер, переслідувала мету поневолення китайського народу, перетворення китайського господарства на придаток Британської імперії. І знову події в 1830–1842 рр. освітлюються побіжно і поверхово.

В 1990 р. світ побачила монографія П. М. Іванова "Гонконг: історія і сучасність". У вступній главі автор розглядає історію о. Гонконг до його переходу в 1942 р. під юрисдикцію Великої Британії. Концептуальна складова роботи не відрізняє її від інших досліджень радянського періоду. І період з 1830 по 1842 рр. розглядається лише як пролегомени до основного тексту, головна увага приділяється періоду після Опійних воєн та ХХ сторіччю.

Нарешті в 1998 р. намітилися певні зрушення в концептуальних підходах щодо оцінки подій 1830–1842 рр. Л. С. Василь'єв в підручнику "Історія Сходу" розглядає опіумний конфлікт лише як привід, необхідний Великій Британії для зміни формату відносин з Піднебесною

на свою користь [4, с.394–395]. Правда, автор не розвиває детальної аргументації цього положення, яке нам здається дуже продуктивним.

Таким чином, лише наприкінці ХХ ст. намітилися зрушення в концептуальному поясненні сутності британсько-китайських відносин у 1830–1842 рр., що відкрило шлях для переосмислення фактичних даних і активізації пошуку додаткових джерел.

У 1998–2002 рр. проблематика з історії політики європейських держав щодо Китаю розширилася завдяки вивченню обставин існування Російської духовної місії в Пекіні, яка тривалий час виступала фактично в якості дипломатичного представництва Росії в Китаї. Світ побачили праці А. С. Іпатової, О. В. Орліка, С. А. Шубіної, А. Г. Андрєєвої та ін. [5; 6; 7; 8]. Дослідження цього аспекту російсько-китайської взаємодії дозволяє значно скоректувати уявлення про міжнародно-політичну ситуацію навколо імперії Цин в період, що розглядається.

В 2002 р. вийшла з друку праця А. М. Бутакова "Опіумні війни: огляд війн європейців проти Китаю..." [9]. Автор доволі докладно відтворив хід подій, що відбулися під час війн, але період з 1830 по 1840 р. охарактеризував дуже схематично. Він також розглядає опіумну кризу 1839 р., по-перше, як таку, що виникла спонтанно, і по-друге – як привід до застосування Великою Британією силового сценарію втілення їх задумів – розширення торгових прав в Китаї.

Таким чином, російська історіографія характеризується значним евристичним потенціалом, значно доповнює результати досліджень історії політики Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1842 рр., зроблені українськими дослідниками. І все ж таки, російська історіографічна традиція не містить завершеного дослідження обраної теми і спирається, як правило, на здобутки китайської та британської історіографії.

Китайська історіографія навіть представлена в російськомовній традиції в якості перекладів найбільш фундаментальних праць. Прикладом може слугувати робота "Нова історія Китаю", що належить перу відомого китайського дослідника, професора, свого часу – директора Науково-дослідного інституту нової історії Китаю Фань Вень-Ланю [10]. В перекладі російською мовою вона вийшла в 1955 р. в Москві. На його думку, "з боку Англії війна носила характер агресії, що мала за мету захоплення земель та цінностей..." [10, с.79]. Зрозуміло, це стосується також і зовнішньої політики Великої Британії в цілому. Не менше значення він відводить і опіумному питанню, адже на його думку, "якщо виходити з початкових причин війни, то вона, звісно, виникла в результаті зіткнення інтересів обох сторін під час здійснення заборони торгівлі опієм та спекуляції ним" [10, с.79–80]. Щоправда, автор замислюється й над тим, чому війна не завершилася після офіційної відміни цієї заборони та усунення від влади її активних прибічників, хоча й не розвиває цієї думки.

Разом з тим, маємо констатувати обмеженість можливостей використання творів, опублікованих китайською і не перекладених українською, російською чи англійською мовами.

Зрештою, попередні підсумки аналізу стану вивчення історії політики Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1842 рр. у вітчизняній, російській та доступному колі китайської історіографії показало, що в цих працях можна знайти докладне висвітлення важливих питань, які мають безпосереднє відношення до теми дослідження. Але спеціальної уваги вивченню теми дослідження не приділено.

Тому визначну частку в структурі історіографічної бази даної роботи склала **британо-американська історіографія**.

Протягом більше півтора століття британські та американські історики не втрачають уваги до цієї проблематики. В рамках англо-американської історіографії можна навіть виокремити декілька напрямків, які так чи інакше торкаються теми дослідження: історія зовнішньої політики та міжнародних відносин в цілому [12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19], історія Ост-Індської компанії [20; 21], біографічні дослідження [22; 23; 24], зрештою – праці, які прямо відображають проблематику, обрану для нашого дослідження.

Представлені роботи допомагають дослідити міжнародно-політичний контекст, в якому розвивалася політика Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1842 рр. Та найбільш корисними для нас виявилися роботи, безпосередньо присвячені дослідженню коренів та обставин реалізації політики Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1842 рр. [25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36].

Слід відмітити, що англо-американська історіографія містить декілька відмінних одне від одного концептуальних підходів до вивчення причин та наслідків так званої "Першої опіумної війни", причини якої визривали в період, обраний для дослідження. Політична боротьба, яка в умовах британської демократії не вщухала ані на день, спонукала до публікації найвідвертіших та найкритичніших інтерпретацій цих подій.

Так, критицизму сповнена праця Ф. Тернера "Британська опіумна політика та її результати в Індії та Китаї" (Лондон, 1876). Концептуально автор відтворює марксистське бачення історії британської політики в Китаї в період, що досліджується.

Лорд Г. Прічард, натомість, намагається аргументовано довести, що розвиток торгівлі між Великою Британією і Китаєм на фоні відсутності політичних відносин не міг не привести до збройного протистояння [37].

Залишаючись в руслі "економічної" інтерпретації подій, М. Грінберг вважає, що війна стала реальністю внаслідок того, що британські дрібні та середні торговці в союзі з виробниками взяли за мету зруйнувати монополію Ост-Індської компанії, і, до того ж, усунути її двійника – китайську гільдію Ко-Хонг, яка мала державну монополію на торгівлю з іноземцями в Кантоні [38].

Дж. Робінсон та Р. Галахер в серії публікацій висловили власну точку зору на історію зовнішньої політики Великобританії в ХІХ ст. [39]. Щоправда, і вона загалом повторювала концепцію "вільної торгівлі", дуже поширену в інтерпретації історичного буття тогочасної Великої Британії. Вони вважають, що Дж. Пальмерстон цією війною намагався відкрити для британських товарів китайський ринок. Щоправда, в порядку критики, можна зазначити, що китайці перешкоджали лише наркотрафіку. З цього виходить, що Дж. Пальмерстон намагався захистити інтереси наркоторговців в Китаї, що, на нашу думку, не відповідає дійсності.

Натомість Т. Чунг та Дж. Вонг припускають, буцімто війна могла бути спровокована дирекцією Ост-Індської компанії у зв'язку з її бажанням розширити збут опіуму, який, як відомо, вироблявся в Індії, і в такий спосіб забезпечити стабільність матеріального добробуту "Перлини британської корони" [40]. Такий погляд свідчить про особливе бачення цими дослідниками проблеми витоків британської політики щодо імперії Цин в першій половині ХІХ ст.

Розробляючи проблематику, Ч. Колліз звертає увагу на ту обставину, що соціальна ситуація в країні, і, насамперед, кола британського істеблішменту, зацікавлені в ринках збуту британської продукції, підштовхували Дж. Пальмерстона до розв'язання війни. Але умови політичного життя вимагали від нього надзвичайних для цього причин у той час, коли китайський уряд створив найсприятливіші умови для чесної торгівлі, водночас переслідуючи власних громадян на тлі контрабанди опію. І лише дії комісара Ліна, який, підкоряючись імператорському едикту припинив торгівлю з усіма британцями, зіграли Дж. Пальмерстону "на руку", надавши формальне підґрунтя розпочати війну [31].

Наймолодшою з доступних нам британо-американських досліджень історії політики Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1842 рр. можна вважати працю Глена Меланкона, яка побачила світ вже у ХХІ ст. [35]. В своїй роботі цей учений, маючи доступ до численних британських архівів та більшої частини відомої історіографії, створив авторське узагальнене бачення проблеми дослідження і підготував чи не єдину роботу, яка безпосередньо відповідає обраній темі.

Г. Меланкон доволі критично оцінює попередній історіографічний доробок, вбачаючи значні недоліки як в роботі з джерелами, так і на концептуальному рівні. Головну увагу він зосередив на пошуку раніше невисвітлених мотивів творення зовнішньої політики, спробував скомбінувати особистісний фактор (позиції керівників Форін офісу та їх прибічників), внутрішньополітичну ситуацію, проблему наркоторгівлі та міжнародно-правовий аспект проблеми.

В результаті автор представив власне бачення даного епізоду історії міжнародних відносин на Далекому Сході. На його думку, головним мотивом для підготовки та розв'язання війни стала не стільки

необхідність захисту національних економічних інтересів, скільки потреба діючого уряду закріпити своє положення завдяки підвищенню авторитету Великої Британії на міжнародній політичній арені. Отже, успішна війна, виправдана міжнародною спільнотою та британським політикумом, виступила ситуативним інструментом укріплення при владі діючого кабінету.

Підводячи підсумки аналізу стану вивчення обраної проблеми, мусимо зазначити наступне. Відома нам історіографія містить декілька концептуальних підходів до вивчення політики Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1842 рр.

Марксистська історіографія пропонує розглядати цю політику як прояв імперіалістичного характеру британських правлячих кіл, націлених на те, щоб примусити китайців відмовитися від заборони торгівлі опієм, нав'язати Китаю нерівноправні договори та перетворити ці землі на ринок збуту.

Західна ліберальна та консервативна історіографія дискутує лише в деталях, погоджуючись в головному і розглядаючи ці події як такі, що підкорювалися не суб'єктивним інтересам правлячих кіл, а об'єктивним тенденціям розвитку міжнародного ринку, який невблаганно розширювався, підкорюючи менш розвинуті регіони.

Особливе бачення подій запропонував Г. Меланкон, який розглядав ці події як периферійні явища, наслідок політичної боротьби всередині британського суспільства.

Та незважаючи на величезну кількість досліджень і розмаїття концептуальних підходів, поза увагою дослідників залишився дуже важливий – геополітичний – аспект міжнародних відносин того часу. На фоні невщухаючої боротьби між Великою Британією і Росією за розподіл сфер впливу, в якій брали участь усі великі держави, а також в умовах зростаючої експансії США в АТР і, зокрема, на Далекому Сході, виглядає дуже мало вірогідним, що цей аспект міжнародного суперництва не поширився на Китай.

Виходячи з цього, можна зробити висновок про наявність значного фрагменту історичної дійсності, який залишився поза увагою дослідників і заслуговує на всебічне висвітлення, у тому числі й із залученням додаткових джерел.

Література

1. **Бур'ян М. С.** Египет во внешней и колониальной политике Великобритании в 20-х гг. XIX в. / М. С. Бур'ян. – Луганск: РИ МП Боян, 1994. – 168 с.
2. **Дьомін О. Б.** Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 – кінця 80-х років XVI ст. / О. Б. Дьомін. – Одеса: Астропринт, 2001. – 360 с.
3. **Бур'ян М. С.** Нанкінський договір 1842 р. / М. С. Бур'ян // Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / [редкол.: Л. В. Губернський (голова) та ін.] – К.: Знання України, 2004– . – Т.2. – 2004. – С.150; Головченко В. І.

- Пальмерстон (Palmerston) Генрі Джон Темпл / В. І. Головченко // Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / [редкол.: Л. В. Губернський (голова) та ін.] – К.: Знання України, 2004– . – Т.2. – 2004. – С.246; Кривонос Р. А. Веллінгтон (Wellington) Артур Уелслі / Р. А. Кривонос // Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / [редкол.: Л. В. Губернський (голова) та ін.] – К.: Знання України, 2004– . – Т.1. – 2004. – С.181; Константинов В. Ю. Східне питання / В.Ю.Константинов // Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / [редкол.: Л. В. Губернський (голова) та ін.] – К.: Знання України, 2004– . – Т.2. – 2004. – С.538–542. 4. **Васильев Л. С.** История Востока: в 2 т. Учеб. по спец. "История" / Л. С. Васильев. – М.: Высшая школа, 1998– . – Т.1. – 1998. – С.394–395. 5. **Ипатова А.** Место Российской духовной Миссии в Китае в истории российско-китайских отношений/ А.Ипатова // Востоковедение и мировая культура. К 80-летию академика С. Л. Тихвинского: сб.статей. – М.: Ин-т Дальнего Востока РАН, 1998. – С.202–233. 6. **Орлик О.В.** Русская духовная миссия в Пекине в первые десятилетия XIX в. / О.В.Орлик // Новая и новейшая история. – 1998. – №6. – С.138–142. 7. **Шубина С. А.** Русская православная миссия в Китае (XVIII – начало XX вв.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 "История Отечества" / С.А.Шубина. – Ярославль: Б/и, 1998. – 25 с. 8. **Андреева С. Г.** Пекинская Духовная Миссия в контексте российско-китайских отношений (1715–1917 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.15 "История международных отношений и внешней политики" / С.Г.Андреева. – М.: Институт востоковедения РАН. 2002. – 19 с. 9. **Бутаков А. М.** Опиумные войны: обзор войн европейцев против Китая в 1840–1842, 1856–1858, 1859 и 1860 годах / А. М. Бутаков. – М.: АСТ, 2002. – 400 с. 10. **Фань Вэнь-лань.** Новая история Китая. – М.: Изд-во АН СССР– . – 1955. – Т.1, 1840–1901. – 1955. – С.79. 11. **Фань Вэнь-лань.** Новая история Китая. – М.: Изд-во АН СССР– . – 1955. – Т.1, 1840–1901. – 1955. – С.79. 12. **Stapleton A. G.** Intervention and non-intervention or the foreign policy of Great Britain from 1790 to 1865 / A. G. Stapleton. – L.: J. Murray, 1866. – 308 p. 13. **Egerton H. E.** British foreign policy in Europe to the end of 19th century / H. E. Egerton. – L.: Macmillan and co., 1917. – 440 p. 14. **Gooch G. P.** A century of British foreign policy / G. P. Gooch, J. H. B. Masterman. – L.: G. Allen & Unwin ltd., 1917. – 110 p. 15. **Ward A. W.** The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / A. W. Ward, Gooch G. P. – N.Y.: The Macmillan co., 1922. – 628 p. 16. **Jones W. D.** The American Problem in British Diplomacy, 1841–1861 / W. D. Jones. – Athens: University of Georgia Press, 1974. – 271 p. 17. **Bowle J.** The imperial achievement. The rise and transformation of the British Empire / J. Bowle. – London : Secker & Warburg, 1974. – 484 p. 18. **Gillard D.** The struggle for Asia, 1828–1914. A study in British and Russian Imperialism / D. Gillard. – L.: Methuen & Co., 1977. – 214 p. 19. **Macabe K.** Anglo-American rivalry and the Origins of U.S. China policy /

K. Macabe // Diplomatic history. – Oxford, 2007. – Vol.31. – №2. – P.227–257. 20. **Hough W.** Political and military events in British India. From the years 1756 to 1849 / W. Hough. – L.: Wm. H. Allen & Co., 1853 – 339 p. 21. **Keay J.** The honorable company. A history of the English East India Company / J. Keay. – L.: HarperCollins UK, 1991. – 475 p. 22. **Ritchie J. E.** The life and times of Viscount Palmerston / J. E. Ritchie. – L.: Print. and Pub. Co., 1864. – 568 p. 23. **Eliot W. H.** Genealogy of the Eliot Family / W. H. Eliot, W. S. Porter. – New Haven, 1854. – 184 p. 24. **Life** and letters of Sir Gilbert Elliot, first Earl of Minto from 1751 to 1806, when his public life in Europe was closed by his appointment to the vice-royalty of India. Ed. by his great-niece the countess of Minto; in 3 vls. – L.: Longmans, Green and Co., 1874– . – Vol.1. –1874. – 416 p. 25. **Turner F. S.** British opium policy and its results to India and China / F. S. Turner. – L.: Sampson Low, 1876. – 308 p. 26. **Eitell E. J.** Europe in China: the history of Hong-Kong from the beginning to the year 1882 / E. J. Eitell. – L.: Luzac, 1895. – 568 p. 27. **Sargent A. J.** Anglo-Chinese commerce and diplomacy / A. J. Sargent. – Oxford: The Clarendon press, 1907. – 356 p. 28. **Owen D. E.** British opium policy in China and India / D. E. Owen. – L.: Shoe String Pr. Inc., 1934. – 399 p. 29. **Sayer G. R.** Hong Kong. Birth, adolescence and coming of age / **G. R. Sayer.** – Oxford: at the University Press, 1937. – 232 p. 30. **Collins Ch.** Public administration in Hong Kong / Ch. Collins. – L.: Royal Institute of International Affairs, 1952. – 189 p. 31. **Collis M.** Foreign mud. The opium imbroglio at Canton in the 1830's and the Anglo-Chinese War / M. Collis. – N.Y.: Faber and Faber ltd., – 1968. – 306 p. 32. **Hibbert K.** The dragon wakes. China and The West, 1793–1911 / K. Hibbert. – N.Y.: Penguin, 1970. – 427 p. 33. **Roberts E. V.** Historical dictionary of Hong Kong and Macau / E. V. Roberts, Sum Ngai Ling, P. Bradshaw. – L.: Scarecrow Press, 1992, – 357 p. 34. **Precaious balance: Hong Kong between China and Britain, 1842–1992** / Ming K. Chan, editor, with the collaboration of J. D. Yaung. – Armonk, 1994. – 235 p. 35. **Melancon G.** Britain's China policy and opium crisis. Balancing drugs, violence and national honor, 1833–1840 / G. Melancon. – L.: Ashgate Publishing Co., 2003. – 158 p. 36. **Webster A.** The strategies and limits of gentlemanly capitalism: the London East India Agency houses, provincial commercial interests, and the evolution of British economic policy in South and South East Asia 1800–1850 / A/ Webster // Economic History Review. – 2006. – Vol.59, Issue 4. – P.743–764. 37. **Pritchard H.** The Crucial Years of Early Anglo-Chinese Relations, 1750–1800 / H. Pritchard // Research Studies of the State College of Washington. – Washington, State College of Washington, 1936. – Vol.4. – №3–4. – P.95–442. 38. **Greenberg M.** British trade and the Opening of China, 1800–1842 / M. Greenberg. – Cambridge: at the University Press, 1951. – 246 p. 39. **Gallagher J.** The imperialism of Free Trade / J. Gallaher, R. Robinson // Economic History Review. New Series. – 1953. – №6. – P.1–15. 40. **Chang Hsin-pao.** Commissioner Lin and the Opium War / Hsin-pao Chang. – Cambridge: Harvard University Press. – 1964. – 319 p. 41. **Chung Tan.** The Britain-China-India Trade Triangle (1771–1840)/

Tan Chung // Indian Economic and Social History Review. – 1974. – №11. – P.411–431. 42. **Chung Tan.** China and Brave New World: A Study of the Origins of the Opium War (1840–1842) / Tan Chung. – Durham: Carolina Academic Press, 1978. – 271 p. 43. **Дружинин Н. М.** Внешняя политика царизма в 1826–1849 гг. "Восточный вопрос". Царизм и революция. // Н. М. Дружинин – М.: Наука, 1988. – 384 с. 44. **Всемирная история:** в 10 т. / Том VI: [ред. Н. А. Смирнова, Н. А. Ерофеева и др.] – М.: Изд-во соц.-эк. лит-ры, 1959. – 831 с.

Грицких Д. В. Империя Цин во внешней политике Великобритании 1830–1842 гг.: историография проблемы

В статье выделены основные концепции и подходы в изучении внешней политики Великобритании в отношении империи Цин в 1830–1842 гг., а также выявлено, что малоизученным остался очень важный геополитический аспект международных отношений того времени.

Ключевые слова: Империя Цин, Великобритания, историография.

Грицьких Д. В. Імперія Цин у зовнішній політиці Великої Британії 1830–1842 рр.: історіографія проблеми

У статті показано основні концепції та підходи у вивченні історії зовнішньої політики Великої Британії щодо імперії Цин у 1830–1842рр., та з'ясовано, що поза увагою дослідників залишився дуже важливий геополітичний аспект міжнародних відносин того часу.

Ключові слова: Імперія Цин, Велика Британія, історіографія.

Grytskyh D. V. The Qin Empire in Great Britain's foreign policy, 1830–1842: the historiography of problem

The main conceptions and approaches to the Great Britain's foreign policy towards the Qin Empire in 1830–1842 were marked in the article. The author revealed that the very important geopolitical aspect of international relations has been scantily explored.

Keywords: Qin Empire, Great Britain, historiography.